

**ТЕМПОРАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ДЕЕПРИЧАСТИЕТО В
СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК**
Милен Гочев Митев

Деепричастието не притежава форми, които да го ориентират темпорално спрямо сказуемото. Макар да съществува устойчива тенденция за разполагане на основния и второстепенния предикативен център в последователността, с която се извършват действията, такова разполагане не е задължително и не може да се приеме в качеството на правило. Пре- или постпозицията на деепричастието сама по себе си не променя времевото разположение на изразеното чрез него действие по отношение на сказуемото. Така че, поради липсата на точен формален граматически компонент, отпращащ протичането на деепричастно обозначеното действие еднозначно към минал или бъдещ по отношение на глаголното време момент, за определянето на точното му място често се налага да прибегнем до методите на генеративната граматика.

Доколкото темпоралното значение на кое да е изразено действие се определя изключително от неговата семантика в съчетанието и със семантиката на другите изразени в комплекс с еног действия, обикновено за установяване на търсеното времево взаимоотношение на отделните действия е достатъчен внимателният семантичен анализ на изказването. Преходът от повърхнинна към дълбинна структура на изречението обаче е в състояние да ни даде повече и по-точна информация, а, което не е маловажно - и аргументирана граматически, и подсказваща евентуални незабележими на пръв поглед нюанси в значението на даден контекстово обусловен имплицитен темпорален елемент.

Ще разгледаме типовете темпорално разположение на деепричастното действие спрямо сказуемното, като започнем от отношението на **пълна преходност** по отношение на последното.

Преходността на деепричастното действие по отношение на сказуемното е по-често срещаната разновидност на разновременността между двете. При отсъствие на специални граматически

указатели деепричастната форма по принцип се разполага спонтанно в препозиция. По този начин поредността на предикатите отразява реалната последователност на извършване на действията. В случаите когато има жъжеден допълнителен елемент за означаване на преходността на деепричастното действие, позицията на деепричастието е нерелевантна и поради това несъществена. Въпросният елемент може да бъде лексикален, ани-често това е наречие:

“**Мърморейки все така** недоволно, Китан **започна** да прибира вещите, които бяха донесли с Илия, но ръцете му трепереха, като че бе изпил пет бъклици вино.” (Ст. Загоричков)

Може да бъде и морфологически като напр. представка на деепричастието, придаваща му значение на зажършеност на действието (*до-, за-, из-, на-, над-, о-, от-, по-, под-, у-, с-, раз-, пре-, пред-, при-, про-*):

“Той изпитваше някаква съзлива и болезнена радост, която бе **усетил** веднъж, **занасяйки** коледни подаръци на децата в едно сиропиталище.” (Д. Димов)

В зависимост от процесуалния или “точков”, моментен (краткотраен и двустранно ограничен във времето) характер на основното действие се очертават две ситуации на пълна преходност на деепричастното действие:

1. Второстепенно цялостно действие предхожда цялостен основен факт. Значението за преходност се обуславя от различни смислови отношения, произтичащи от причинно-следствена или условна връзка между тях:

“После, **долавяйки** изведнъж причината на неговата съдржаност, тя **излезе** от стаята мълчаливо.” (Д. Димов)

Значение за пълна преходност се проявява и в реализацията на сложно, многофазово действие, предварителен (начален) етап на което е представен с деепричастие:

“Като свърши новия образ, Илия пак стана, взе три гърненца, измъкна няколко четки от товара си и, **потопявайки** ги една след друга в трите гърненца, **сложи** три цветни петна.” (Ст. Загоричков)

2. Второстепенно цялостно действие предхожда основен процес. В такава употреба значението за преходност на второстепенното действие въпреки собствената му завършеност често се

съчетава с отношение на причиннос, актуална и при протичане на основното:

“Отхвърляйки единствената относително вероятна и убедителна хипотеза за комета, ние **оставаме** да висим във въздуха.” (Ат. Георгиев)

Наблюдават се подобни темпорални отношения и при отстъпителна свързаност между главното и второстепенното действия, при която главното се извършва вследствие на игнориране или дори въпреки страничното:

“Пропускайки ироничното подхилване, Стамболийски **си позволява да дава** съвети на изстрадал държавник.” (Г. Марков)

Освен “чиста преходност” в случаите, когато представя процесно действие, деепричастието може да отразява действие, **започнало преди сказуемото и продължаващо успоредно с него**. Откриването на тези реализации не представлява трудност, когато деепричастието със значение на процесно действие се съчетава с цялостното действие. Сказуемото в такива случаи представлява следствие, резултат от извършването на вече реализиращия се процес и негова фаза в същото време. Семантичната натовареност на глаголните основи, послужили за образуване на деепричастието и на сказуемото, изисква разновременност за началните моменти на двете действия. Последователността на започването им е достатъчно силно изявена логически при съчетаването на лексикалните им значения. Едно действие, започвайки в по-късен момент, се “включва”, добавя към предхождащото го във фазата му на протичане, като за двете се предполага обща завършваща фаза.

В зависимост от вида на галгола-сказуемо се обособяват две разновидности, съставлящи дадения тип темпорална връзка на деепричастното действие със сказуемното:

1. Сказуемо от свършен вид предава извършването на цялостно действие, т.е. на двустранно ограничен във времето факт. При такова сказуемо основно действие в изказването се проявява за определен момент по време на протичането на оформеното чрез деепричастие действие, двете действия съществуват успоредно във времето и приключват заедно:

“Стотици от тях, **пърхайки** със своите сини, лилави и жълти крилца, **накацаха** по раменете и къдрите на госпожата.” (О. Крумов)

2. При глагол-сказуемо от несвършен вид е възможно проявяването на ситуация, в която протичат съвместно два процеса, единият от които – основният – започва в по-късен момент. От темпоралната точка, в която те се съвместяват, двата процеса протичат успоредно, като второстепенният се явява характеризиращ начина на извършване на основния, пояснение за неговата особеност или мотивираща причина:

“Минал е случайно оттам, ядосано е ритнал тая непозната и ненужна вещ и после, **накуцвайки**, с премазан палец, **се е отдалечил** в неизвестна посока.” (П. Вежинов)

Безспорно най-висока квантитативност на реализиране показва занчението за **съвпадане по време** на протичане на основното и второстепенното действия. Това е причината все още да преобладава менението, че темпоралното значение на деепричастието се изчерпва само с последното. Тъй като този вид темпорално отношение на деепричастното действие към сказуемното е вече доста подробно разработен от Ив. Васева, тук ще засегнем бегло само някои негови особености.

Изразявайки успуредност на две неравнопоставени семантически действия, деепричастието може да съобщава за действие, напълно съвпадащо с главното по времетраене, но и за ограничено върху част от времето на протичане на това главно действие успоредно нему.

Употребата на деепричастие в съчетание с глагол от свършен вид диктува, както вече казахме, принципно по-обхватно значение за времетраенето на второстепенното действие в изречението. При деепричастие със значение на краткотраен еднократен акт обаче тази негова черта се тушира и в резултат двете действия се възприемат като напълно съвпадащи във времето, “наслагват се” едно върху друго и структурират една обща ситуация, едно комплексно действие:

“– Съжаляваш ли? – **попита** Сергей, **поглеждайки** удължено и отслабнало от напреженито на последните дни лице на своя приятел.” (Ат. Георгиев)

Значително по-често се среща съчетаването на деепричастие с процесна семантика и глагол-сказуемо от несвършен вид. Съчетание от този тип, обозначаващо протичането на два разположени в общ времеви отрязък процеса, отразява пълно съвпадане по

време на двата. Действията са паралелни в цялата си продължителност, във всеки момент на своето протичане:

“Ръцете му лежах изпружени върху зелената покривка, **плъзгаха се** насам-натам, **наслаждавайки се** на допира с гладката и хладна материя.” (О. Крумов)

При пълна едновременност на главното и второстепенно действия могат да се обособят два типа процесуално-семантична свързаност между тях. При единия тип деепричастното действие се възприема като паралелно и до голяма степен самостоятелно, не обусловено от главното второстепенно действие. В конструкции от този вид, деепричастната форма не може лесно и без семантично обедняване на предадената информация да се замени с лична глаголна форма. Само в отделни случаи, когато двете изразени действия са свързани контекстуално, но не и семантически, такава замяна е нерелевантна:

“Птиците безпокойно **летяха** в противна посока, **цвъртейки** плахо.” (Ив. Вазов)

При втория тип краткотрайно, цялостно деепричастно действие сякаш се включва в главното като негова съставна част и губи напълно своята самостоятелност. Тясната семантична свързаност на двете действия, рефлектираща в тяхното преплитане, съществуване и изявява във вид на сложно, многокомпонентно действие възпрепятства трансформирането на деепричастието в спрегаема глаголна форма, което би променило смисловата обусловеност между двете действия, би “разкъсало”, разделило на части произтичащото от тясната свързаност на второстепенното с главното действие комплексно значение:

“Момичето леко бе извърнало глава встрани и **се смееше** някому, **откривайки** равните си бели зъби.” (Ем. Манов)

И в двата случая едновременността се възприема като един общ период на действие, с условно пълно съвпадане на всички фази на протичането на основния и на второстепенния процес.

Рядко в сравнение с дотук разгледаните варианти на темпорално отношение на второстепенното действие спрямо основното се среща употребата на деепричастие със значение на **следходност**. Такава семантика е възможна в случаите, когато деепричастната форма изразява действие, чието осъществяване е възможно едва след неговото завършване. Т.е., както и значението за пред-

ходност на деепричастно оформеното действие, съответната ситуация се създава преди всичко от контекста, от семантиката на засеганите действия/състояния. Обикновено позиционирането на елементите на причинно-следствена обусловеност и при изградено с деепричастие за следващо основния факт действие се поддържа от словореда: деепричастието заема постпозиция. По този начин поредността на предикатите иконически съответства на поредността на действията - закономерност от спонтанен характер, релевантна (както вече отбелязахме по-горе при разглеждането на деепричастията за предходно действие) за отношенията на разновременност при разнорангово обозначени действия при отсъствие на маркер с темпорално значение, разпределящ последователността на тяхната реализация.

Наблюдаваните два вида значение за следходност на деепричастието се разграничават отново вследствие на различната взаимна смислова обусловеност между него и основното и на видовата характеристика на спрегнатата глаголна форма.

“**Частична следходност**” отразява семантиката на едновременно начало на цялостно, моментно главно и процесно второстепенно действие, като последното продължава и след приключване на основното. Такава семантична натовареност се отчита при съчетаване на деепричастие с глагол от свършен вид. Глаголът отразява цялостно действие в определен момент и с определен край, а деепричастието – продължаващ и след този определен край второстепенен процес. Продължителността на двете действия не съвпада, означеното с лична глаголна форма действие се извършва за част от времето на протичане на оформеното с деепричастна форма, в неговата начална фаза:

“По-нататък децата **си легнаха**, синът **стискайки** клешите под възглавницата, а дъщерята, пъкнала юмручета под възглавницата.” (Й. Радичков)

В подобни случаи А.Т.-Балан препоръчва употребата на минало деятелно причастие вместо деепричастие. Радичков обаче правилно е забелязал разликата в началния и крайния момент и в континуиитета на оформено с деепричастие действие и на оформеното с минало деятелно причастие при съотнасянето им със сказуемното. Несъвпадението на темпоралните значения е голямо. Миналото деятелно причастие отразява завършено действие,

фиксирано в минал по отношение на глаголното време момент. деепричастието – непостоянни, семантически и контекстово обусловени, проявяващи се в конкретна ситуация вследствие на съчетаването му с характеризиращите я семантични елементи значени на темпорална съотнесеност.

В случаите когато и основното, и предаденото с деепричастие второстепенно действие представляват цялостни факти, семантиката на тяхната съчетаност по правило не допуска едновременното им протичане (тази логика се нарушава само в разгледания от нас по-горе случай). Наблюдава се лесно определимо значение на разновременност, което при натоварване на деепричастната форма със семантика на следствие на основното действие или на реализуемо само след неговото приключване второстепенно се изразява в заемане на позиция на **пълна следходност** на последното:

“Затова, настроен сантиментално, **свършвам** писмото си, мислено **запечатвайки** го по карминените устни на Анка...” (Хр. Смирненски)

Последователността на действията се очертава достатъчно ясно от семантиката на изказването; словоредът обикновено я потвърждава. Вслучай на нужда от засилване на експресията на изказа или на предаване на допълнителен нюанс обаче могат да бъдат привлечени и допълнителни лексикални средства:

“Рухваха високите стари здания, сриваха се дворци, кули и замъци; облаци дим и кървави пламъци преграждаха пътя на човешката вълна, но в миг стихваха и **гаснеха**, **пламвайки** наново след малко.” (Хр. Смирненски)

Възможно е и съчетаването на означаващо цялостно завършено действие сказуемо с деепричастие, предаващо процесно действие, чието начало се реализира едва след окончателното приключване на сказуемното:

“После градът опустя и **изгуби** окончателно гласа си, **давайки** възможност на разбудените безстопанствени кучета, доловили отдалеч приближаването на непознатите, да влязат в оживена препирня с угоените гъсоци, отдадени на произвола на съдбата.” (Пл. Цонев)

Контекстът на изказването заедно със семантиката на глаголните основи, послужили за образуване на сказуемното и на де-

епричастието може да се създаде впечатление и за двустранно темпорално отворен второстепенен предикативен център, за изява на фоново действие с по-голяма от тази а основното продължителност.

Въпросното **темпорално обхващане** на главното действие от придружаващото го друго действие-процес, започнало преди него, протичащо успоредно с него и завършващо след неговото приключване, се проявява само при глагол-сказуемо със семантика, подсказваща неговото ограничено времетраене, неговата цялостност и завършеност ("моментност").

Особено ясно се усеща по-продължителното времетраене на деепричастното действие при употребата на тази форма в съчетание с глагол-сказуемо от свършен вид, априори подсказващ собствената си ограниченост във времето и цялостност:

"Играейки така, момъкът и девойката **застанаха** прегърнати сред нивите." (Елин Пелин)

Ярко изразената резултативност, пределност или мигновеност на спрегаем глагол от свършен вид спомага за изпъкването на значението за нееднакво времетраене на двете действия.

Темпоралното обхващане на основното действие от второстепенното обаче е възможно и при глагол-сказуемо от несвършен вид с начинателна представка или с представка, внасяща отенък на пределност на действието, напр. ЗА-; на многократна повторемост на отделни непродължителни действия, напр. ПО-;

"Селяните при кладенчето поглеждат Кремена усмихнато, пошъпват си нещо и **запяват, гледайки** я." (Ив. Вазов)

"Сега той **потропваше, размахвайки** кърпа, и протягаше ляваръка за хорановци." (Ив.Вазов)

Впечатление за по-голяма продължителност на деепричастното действие, на фона на което се извършва главното, се създава и когато деепричастието предава информация за извършващо се движение:

"Херувим се вмъкна вътре и след известно време излезе, сискайки под мишниците си два дълги вързопа." /О. Крумов/

Нуждата от използване на деепричастие за оформяне на второстепенното действие в изречението възниква спонтанно поради тясната семантична свързаност между изразеното чрез него и главното. Вследствие на тази зависимост, на смисловата обуслове-

ност на едното действие от другото двете въпреки своята фактическа отделност се възприемат като съставни части на едно цяло действие или, по-точно, като една цялостна и неразчленима верига от действия. Здравата асоциативна връзка помежду им, извикваща в съзнанието не толкова представата за всяко едно от тях поотделно, а съвместната картина на техните прояви, е особеността във функционирането на деепричастията, довела до утвърждаването им в българския език и до все по-разширяващата се тяхна употреба – както в книжовната така и в разговорната реч. Използването на деепричастие при оформянето на едно изказване привнася в него смислови отенъци, които би било изключително трудно и дори невъзможно да се придадат с помощта на независими помежду си, еднорангови предикати като спрегаемите глаголни форми – и при това да не се нарушат качествата на речта като стегнатост, лекота на възприеманто и точност. Пряк резултат от заместването на деепричастната форма и използването на две (или повече) самостоятелни по смисъл лични глаголни форми би било нарушаването на композицията на изказване с един предикативен център и подкрепящ го, дошълващ и уточняващ определена черта на семантиката му второстепенен предикат. Би се изместил целеният от автора на изказването ясен смислов акцент върху едното действие – а подобно изместване променя не само даден нюанс в конкретната ситуация, а крайния семантичен облик на ситуацията като комплекс от значения.

Така че необходимостта от по-голямо внимание към тази дълго пренебрегвана морфологична категория в българския език възниква от само себе си и все по-настоятелно “чука на вратата”.